

УДК 070:004

НАДІЯ КИРИЛЕНКО

м. Суми

inesonka@yadex.ru

ЕВОЛЮЦІЙНИЙ ХАРАКТЕР НАРОДНОГО ГУМОРУ ЯК НАЦІОНАЛЬНОГО КОДУ УКРАЇНЦІВ

У статті розглядаються джерела української сміхової культури в контексті світової, особливості розвитку українського народного гумору як національного коду українців, головні аспекти, еволюційний характер, функції, залежність і вплив на соціум. Особливу увагу звернено на роль гумору в часи модернізації суспільства, побутування жанрів на сучасному етапі та перспективу розвитку сміхової культури українців.

Ключові слова: український гумор, сміх, культура, соціум.

Народна творчість українців завжди реагувала на суспільні настрої та переживання. Багато фольклорних жанрів зникає, та українська сміхова культура, в якій відбився національний менталітет, залишається популярним жанром. Саме в сміховій культурі відбиті рефлексивні ознаки соціуму, вона є «живим організмом» соціокультурного простору. Це динамічне явище, завдяки якому ми можемо виявити головні тенденції суспільного розвитку та як їх інтерпретує народ. Це явище носить оптимістичний характер навіть тоді, коли йдеться про трагічні обставини. Вищою формою естетичної освіченості вважається уміння сміятися над своїми недоліками й вадами.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що народний гумор як складова сміхової культури українців вивчений не належним чином, а він є специфічним кодом національної ментальності й особливо актуальний у наш час, тож потребує цілісного дослідження.

На теоретичному рівні сміх вивчали Аристотель, І. Кант, Г. В. Ф. Гегель, Ф. Шелінг, А. Шопенгауер, А. Бергсон, М. Бахтін, Д. Лихачов, А. Гуревич, Ю. Лотман, Б. Успенський, С. Аверинцев. До питання комічного зверталися літературознавці Ю. Борев, Н. Дмитрієва, А. Лук, В. Шкловський, фольклористи В. Пропп, Л. Івлева, О. Козінцев, Є. Мелетинський, С. Килимник, В. Балущко. Психологічні аспекти розроблялися в працях К. Лоренца, Г. Спенсера, З. Фрейда. На сучасному етапі проблему розглядали А. Макаров, О. Бріцина, Р. Кирчів, І. Головаха, І. Кімакович,

Л. Панкова, М. Савчук та ін. Але в основному ці автори побічно торкалися питання еволюції українського народного гумору.

М. Бахтін вважає, що прадавній сміх «водночас веселий, триумфальний та іронічно-саркастичний, він заперечує і стверджує, хоронить та відроджує» [2, 17]. За концепцією А. Бергсона, «смішне – будь-який прояв фізичного у людині, на котрий ми звертаємо увагу, коли йдеться про моральне» [3, 51]. «Сміх належить до розряду реалій, позначуваних мовою грецької філософської антропології як «те, що я роблю», а не «те, що зі мною робиться», – зазначає С. Аверинцев [1, 471].

Мета дослідження: простежити особливості розвитку українського народного гумору як специфічного національного коду українців. Відповідно до цієї мети передбачено вирішити такі завдання: з'ясувати, що таке українська народна сміхова культура та особливості її функціонування; дослідити еволюційні зміни в гумористичній культурі українців та її стан у сучасному суспільстві.

Український гумор пройшов довгий еволюційний шлях і має свою історію. Народна сміхова культура українців народжувалась у драматичних іграх, оповідальній творчості, ліричних піснях, календарній та родинній обрядовості. Національний гумор українців відзначається простодушністю, доброзичливістю, щирістю. О. Бріцина зазначає, що український гумор вирізняється тим, що в ньому мало руйнівної рефлексії, чорного сарказму, переважає добродушність, самоіронія й життєствердний почин [4, 11].

Сміх супроводжує українця протягом усієї його нелегкої історії. «Важко знайти українця без почуття гумору – не завжди цей гумор досить витончений, часто навіть буває добре-таки вульгарний, але він усе супроводить українця в його життєвому й історичному шляху, відкриваючи йому суперечності між мріями й дійсністю...» [8, 11].

Посмішка – засіб релаксації людини. Вона притягує позитивну енергію. Посміхаючись, українець несе в собі зародження національного сміху. М. Костомаров писав: «Загальні страждання народу, тяжке лихоліття, які мусили українці виносити на своїх плечах, часта потреба самопожертви, нетривкість хатнього доброту, необхідність рвати раз у раз родинні й громадські зв'язки – виховали цьому народі свідомість мізерії життя, погорду до земного щастя, насмішкуватий погляд на всі зміни...» [8, 11].

Категорія комічного сформувалася ще в період античності. У Середні віки існували ритуально-магічні й символічні форми сміхової культури, але заангажовані ідеологічними чинниками. Християнство з його морально-етичними настановами негативно ставилося до сміхової культури як прояву язичництва та через неправдоподібність зображення навколишнього світу.

Для українців сміх – одна з основ духовності, самоідентифікації нації. Саме через гумор народ виявляв своє критичне світосприйняття. Гумор допомагав самостверджуватися. У той же час сміх не є сталою категорією, він змінювався паралельно з історико-культурним розвитком нації. Джерела українського традиційного гумору можна віднайти в давній народній обрядовості міфологічної епохи. Це, зокрема, стосується магічно-ритуальних обрядів зимових, весняних свят та родинних обрядів. На свято народження Коляди, Маланки, Василя, на Масляну ходили «ряжені», які символізували жертвні істоти. І до сьогодні на зимові свята зберігся звичай одягати кожух навиворіт (уособлює козу), садовити на вивернутий кожух наречених на весіллі та дитину під час «пострижи» у рік свого життя, що символізує багатство та добробут. «Ряжені» під час дійств використовують невербальні засоби, жартують, сміються. Сміх

мав сакральну силу й мав упливати на природу, родину, господа, навіть на смерть. Це була архаїчна язичницька модель карнавалізації дійсності.

У часи Середньовіччя народна культура виявлялася в карнавалах, містеріях, пародіях. Про це зазначав М. Бахтін у праці «Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса». Згідно з концепцією М. Бахтіна, уже на ранніх етапах розвитку культури існував подвійний аспект сприймання світу й людського життя: офіційне й карнавальне. У фольклорі первісних народів поряд із серйозними культурами існували сміхові звичаї та ритуали. Утім, дослідник зазначає, що на ранніх етапах суспільного буття «серйозний і сміховий аспекти міфу були однаково священними, ...офіційними» [2, 3]. У первісних народів існував ритуал осміювання божества.

Синкретизм духовного життя давньоруського суспільства «спричинився до того, що й у XVI ст. народ визначав своє буденне життя за язичницькими святами. Свято Різдва для нього було святом колядок, Паска – «гучним волочінням», як зазначав Х. Богера. Автоматично ритуальні язичницькі дійства переходили в християнські свята й часто носили гумористичний характер. Давньоруська народна культура була близькою до західно-європейської з її карнавалізацією.

Джерела народного гумору знаходимо в пам'ятці XII століття «Молінні» Данила Заточника. Цей давньоруський твір дослідники зараховують до пам'яток сміхової культури. Важливим є висловлювання Д.Лихачова, що цей твір є яскравим свідченням наявності всіх основних особливостей давньоруського сміху вже в XII – XIII ст. [6, 24].

У 2 половині XIII – 1 половині XVII ст. в давньоруській народній культурі була розвинена діяльність скоморохів, які в гострій сатиричній формі висміювали загальнолюдські вади та вади конкретних осіб, часто навіть зі знаті. Ми бачимо, що для сміхової культури середньовіччя було характерним «знижувати» офіційний світ і вибудовувати свій «антисвіт», у якому сміх виконував дуже суттєву функцію – «оголити» правду.

Пізніше сміхова культура почала відходити від народної культури. У Новий час сміх

утверджував раціоналізм і свободу. У XIX–XX ст. з'явилися складніші символічні форми, одна з яких – нігілістична іронія, в якій відчувався песимізм і розчарування, навіть страх. Зі зміною соціуму, появи нових свят з'являються нові форми сміхової культури (особливо в місті) – пародії, інтермедії, вертепний театр і т. п.

«Пройшовши довгий шлях еволюції від архаїчного язичництва через середньовічне християнство до сучасної онтологічної моделі ... сміхова свідомість дійшла своєї повної протилежності, тобто зробила крок від ствердження безпосередньої радості буття до трагічного сприйняття світу як абсурдного та безглузлого. При цьому сміх не втрачав своєї гуманістичної орієнтації, оскільки карнавалізація абсурдної соціальної дійсності сприяла піднесенню людини та ствердженню її влади над недосконалістю буття» [7, 30].

Саме народна сміхова культура – основа естетичної концепції І. Котляревського, утілена в його бурлескно-трагедійній поемі «Енеїда». Сміх був частиною філософсько-естетичної системи українських письменників Т. Шевченка, М. Гоголя, Г. Квітки-Основ'яненка, Марко Вовчок, Л. Глібова, П. Гулака-Артемовського, П. Білецького-Носенка, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, І. Карпенка-Карого, М. Старицького, М. Кропивницького, І. Франка, В. Самійленка. Джерелом для написання своїх творів автори брали кращі зразки народного гумору – казки, анекдоти, приказки, вертепні драми.

У радянський період український фольклор далеко відійшов від своїх традиційних форм. Обряди та звичаї засмічувалися радянською ідеологією, утрачалися. Це ж стосується й народного гумору, який радикально трансформувався, адаптувався до соціуму. Головним жанром означеного періоду став анекдот, особливо міський, міський сороміцький фольклор та російські частівки на кшталт: *Изменила Оля Гришке, – / Он ей на свидании / Говорил лишь про покрешки / Да про зажига-ние* (записано від Марфи Сіренко, 1935 р. н. у Сумській області).

Сміх піднімав дух українців у роки Другої світової війни, голодомору, Чорнобильської трагедії. «Українці – горда нація, – / Їм до лампи радіація», – такі вірші «гуляли» вулицями

Києва навесні 1986 року. Чи: «Актуальним став лозунг: «Мирний атом – в кожному дім».

У постмодерному суспільстві з'явилися нові форми сміхової культури: постмодерністська іронія, основою якої є відсутність традиційних цінностей, ідеалів та наявність свободи вибору. «Сучасний карнавал відрізняється від середньовічного тим, що «перегортання» підлягає не лише офіційна система цінностей, а усе соціокультурне поле дає символічний матеріал для варіативного «жонглювання» [7, 30]. Але не варто говорити лише про нове смислонаповнення сміхової культури. Вона поєднує в собі старе – традиційне й нове – сучасне. Сьогодні український народний гумор має всі ознаки карнавалізації реальності, але в інших формах – через медіа-простір, різні субкультурні групи. Не втрачає актуальності в наш час імовільний символічний жанр – анекдот, у якому завжди є ціннісно-творчий потенціал. Він виконує культурну функцію, виявляє існуючі поведінкові стереотипи.

Український гумор розвивається, має свою динаміку, свої національні особливості. Одним із засобів народної сміхової культури українців є іронія та самоіронія, яку можна спостерігати в народних анекдотах, коломийках, жартівливих піснях, приказках, народній обрядовості, у соціальних мережах. Самоіронія як вияв однієї з рис національного менталітету, як уміння вивищитись над ситуацією, над собою, довести, що ми не маємо комплексу меншовартості. Що ми – не плем'я, не наріччя, ми – народ, нація зі своїми традиціями, мовою, історією. Самоіронія – головна риса й сучасного фольклору.

Новітній український гумор носить оптимістичний характер, показує моральну перевагу народу, його силу духу, вміння у безвихідному становищі поглузувати з ворога, з політиків, із сусіда. В означеному контексті актуально звучать слова С. Кримського: «Україна – кордонна цивілізація. У таких умовах сміх – це зневажливе ставлення до ворогів, до страху перед небезпекою, сміх – це бойова зброя. Для українців гумор – не просто елемент життя, це національна риса» [8, 11].

Підсумовуючи, зауважимо, що на сміхову культуру українців впливали різні внутрішні та зовнішні чинники: геопростір, історія, політика,

соціальні умови, релігія. На різних етапах народний гумор виявлявся в різноманітних жанрах та видах, але завжди виявляв свою національну ідентичність. На сучасному етапі українська сміхова культура синкретична, поєднує нові й традиційні форми, розвивається, має свою динаміку, високий потенціал та перспективи розвитку.

Список використаних джерел

1. Аверинцев С. Бахтин. Смех. Христианская культура / С. Аверинцев // М. Бахтин. Proetcontra. Личность и творчество М. Бахтина в оценке русской гуманитарной мысли. Антология. — СПб.: Изд-во русского Христианского гуманитарного ин-та, 2001. — Т. 1. — С. 314—321.
2. Бахтин М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса / М. Бахтин. — 2-е изд. — М.: Художественная литература, 1990. — 543 с.

3. Бергсон А. Смех. Нарис про значення комічного / А. Бергсон; [пер. з фр.] — К.: Основи, 1994. — 165 с.
4. Брицина О. Карнавал революції / О. Брицина, І. Головаха // Критика. — 2005. — Березень. — С. 17—19.
5. Косюк О. Сміхова й трагедійна телерелаксація у контексті народної сміхової культури [Електронний ресурс] / О. Косюк. — Режим доступу: www.lnu.edu.ua/faculty/jur/publications/visnyk26/Statti_Kosjuk.htm.
6. Лихачев Д. Смех в Древней Руси / Д. Лихачев, А. Панченко, Н. Поньрко. — Л.: Наука, 1984. — 295 с.
7. Панкова Л. Сміхова культура України в контексті сучасних трансформаційних процесів: автореф. дис. на здобуття наук. ст. канд. філософ. наук / Л. Панкова. — Харків: Наукова думка, 2008. — 31 с.
8. Савчук М. Кілька питань про наш гумор: український гумор / М. Савчук // Літературна Україна. — 2012. — 5 квітня. — С. 11.

NADIA KYRYLENKO

Sumy

THE EVOLUTIONARY NATURE OF FOLK HUMOR AS A NATIONAL UKRAINIANS CODE

The article examines the sources of Ukrainian humorous culture in the context of the worldhumorous culture, especially the development of Ukrainian folk humor as a national Ukrainians code. The main aspects of the evolutionary nature, function, relationship and influence on society are under the analysis. The author pays special attention to the role of humor in times of modernization of society, existence of genres on the modern stage and the prospect of the Ukrainian humorous culture development.

Key words: Ukrainian humor, laugh, culture, society.

НАДЕЖДА КИРИЛЕНКО

г. Сумы

ЭВОЛЮЦИОННЫЙ ХАРАКТЕР НАРОДНОГО ЮМОРА КАК НАЦИОНАЛЬНОГО КОДА УКРАИНЦЕВ

В статье рассматриваются источники украинской смеховой культуры в контексте мировой, особенности развития украинского народного юмора как национального кода украинцев, главные аспекты, эволюционный характер, функции, зависимость и влияние на социум. Особое внимание обращено на роль юмора во времена модернизации общества, бытования жанров на современном этапе и перспективу развития смеховой культуры Украины.

Ключевые слова: украинский юмор, смех, культура, социум.

Стаття надійшла до редколегії 03.04.2016